
प्रकरण चौथे

‘आणि शेवटी काय झाले ?’ मधील दलित कवितेचे विशेष

प्रकरण चौथे

‘आणि शेवटी काय झाले ?’ मधील दलित कवितेचे विशेष

कवी लोकनाथ यशवंत हे दलित साहित्यातील एक कवी म्हणून ख्यातनाम असलेले नाव आहे. त्यांच्या संदर्भात महेंद्र भवरे म्हणतात, “समकालीन दलित कवितेच्या प्रवाहातील अभिव्यक्तीच्या नवा वाटा चोखळणाऱ्यापैकी लोकनाथ यशवंत हा आपले व्यक्तिमत्त्व आणि वेगळेपण जोपासणारा कवी आहे. रचनेच्या दृष्टीने काही वेगळे प्रयोग या कवीने केले आहेत.”^१ “आणि शेवटी काय झाले ?” या काव्यसंग्रहातील कवितांमधून आलेले अनुभव हे प्रचलित दलित कवितेतील एकूण अनुभवापेक्षा वेगळे आहेत. इतिहासाच्या पार्श्वभूमीवर समकालीन जीवनाचा आविष्कार करणे आत्मशोध घेणे हे लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेचे वेगळेपण या संग्रहातील कवितातून दिसते.

कवी लोकनाथ यशवंत यांचा ‘आणि शेवटी काय झाले ?’ हा दुसरा काव्यसंग्रह १ जानेवारी, १९९५ साली प्रकाशित झाला. त्यांच्या ‘आता होऊन जाऊ द्या !’ या पहिल्याच कवितासंग्रहाने वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले होतेच. पहिल्या काव्यसंग्रहामधील शिर्षकातच निर्णायक लढण्याचे उद्गार आहेत. तर या दुसऱ्या काव्यसंग्रहामधील शीर्षकात शेवटी आपल्या संघर्ष लढ्याचे काय झाले ? असे आत्मशोधाला प्रवृत्त करणारे कवितेमधील आशयात्मक तफावतीकडे अंगुलीनिर्देश करणारे उद्गार आहेत.

“कवी श्री लोकनाथ यशवंत यांचा ‘आणि शेवटी काय झाले ?’ हा कवितासंग्रह वाचला. फक्त वाचला नाही. तर, मनावर या कवितेतील जाणीव कायम कोरून ठेवावी असे वाटले. पहाऱ्यावर झोपलेल्याना जागे करणाऱ्या ध्येयाने ही कविता आत बाहेरून एकवटलेली कविता आहे. पाहरेकरी आता काहीच वाचत नाहीत. ही वस्तुस्थिती आहे. विचार करण्याचं इंद्रियच व्यवस्थेच्या मालकाच्या हातात दिल्यावर कोण वाचन करणारा आहे आज ? आणि इथंच ग्यानबाची मेख आहे,”^२ कल्याणकरांनी काव्यसंग्रहाच्या परीक्षणाच्या निमित्ताने दलित समाजाच्या वास्तव स्थितीवर नेमके बोट ठेवले आहे. प्रारंभीच्या काळात आंबेडकरांच्या विचारांचा कृतिशीलतेचा जो मोठा प्रभाव समाजात होता तो आज राहिलेला

नाही. तो टिकवणारे नेते, पुढारी, कार्यकर्ते हे पहारेकरी आज सर्व काही सत्ताधारी राजकर्त्यांवर सोपवून गेले आहेत. या वास्तवाचीच कवीला चिंता वाटते.

४.१ समाजामधील प्रचलित वास्तवाचा शोध घेणाऱ्या कविता :

आज दलित समाजातील वास्तवाचे चित्र बरेच बदललेले आपणास दिसते. राजकीय संघटनांची फाटाफूट झाली आहे. जाती-जातीमध्येही पोटजातीनी राजकीय एकतेची शक्यताच संपुष्टात आणली आहे. धर्मातराचा उपेक्षित आशय लुप्त झाला असून कर्मकांडाला व पारंपारिक धर्माचरणाला प्राधान्य प्राप्त झाले आहे. लोकांना संघर्षासाठी भडकावून स्वतः मात्र नामानिराळे राहणे बचाऊ वृत्ती कवीला खटकते. त्यांच्या कवितेमधून ते अशा नेत्यांचा परामर्श घेतात. सामान्य गोरगरिबांच्या दीर्घकालीन हिताची जरी वाताहत झाली तरी त्यांच्या या नेत्यांना पर्वा नसते. 'दांतासाठी हत्तीला मारण्याचे गणित' अशा अत्यंत अन्वर्थकशब्दात लोकनाथ या नेतृत्वाचे पितळ उघडे करतात ते आंबेडकरांना उद्देशून म्हणतात,

“भाऊसाहेब,
दातासाठी हत्तीला मारण्याचे
हे नवे गणित समजायला फार अवघड जाताहे !”^३

(‘दातासाठी हत्तीला मारण्याचे गणित’, पृष्ठ क्र.१२)

या कवितेच्या ओळीमधून समाजातील नेत्यांमध्ये असणारी कावेबज प्रवृत्ती आणि कवीच्या मनाची विव्हळता आपल्याला दिसते.

तसेच नेत्यांचा जयजयकार करणाऱ्या उपाशीतापाशी लोकांनी उन्हातान्हात मोर्चे काढायचे आणि मलिदा मात्र नेत्यांनी लुटायचा ही समाजातील वास्तवता आहे. नेत्यांची वाट पाहणाऱ्यांना -

“कधी तुम्ही आला नि मलई खाऊन गेला
हे आम्हाला समजलेच नाही”^४

(‘खबर’, पृष्ठ क्र.५३)

असेच वारंवार म्हणावे लागते. हे नित्याचे झाले असल्याची खंत कवी 'खबर' मध्ये नोंदवितो. पळपुट्या आणि कावेबाज नेत्यांना उद्देशून कवीने 'दिशा' या कवितेमधून जाब केला आहे.

“लेको ! तुमच्या आमच्यादिशाच वेगळ्या
आम्ही आडवे झाल्यावरच
तुम्ही उभे होता”^५

(‘दिशा’, पृष्ठ क्र. ५४)

दलित समाजाच्या भोळेपणाचा, साधेपणाचा फायदा घेऊन त्यांच्या शक्तीच्या बळावर मोठे होणाऱ्या आणि आंबेडकरांच्या नावाचा धंदा करणाऱ्या आपल्याच माणसांना कवी लोकनाथ यशवंत म्हणतात,

“तुमच्या मोठेपणाविषयी
आम्हाला काहीही म्हणायचे नाही
फक्त एवढेच सांगा
आमचे काय ?”^६

(‘आता आमचे काय ?’, पृष्ठ क्र. ३५)

हा सर्वसामान्य दलितांचा साधाच प्रश्न आहे. नेते मंडळी निवडणुकीपुरतीच येतात. अधिकार मिळाले की संपले. सामान्यांच्या रोजीरोटीचा प्रश्न ते विचारात घेत नाहीत.

इथल्या समाजव्यवस्थेनेच स्पष्टपणे सांगितले आहे की, आपण जीवन जगण्यासाठी नालायक आहोत. जीवनातील जगण्याचे सर्वच संदर्भ सद्गुणातून दुर्गुणात परिवर्तित होण्याची जाणीव व्यक्त करताना कवी म्हणतात,

“कबीर
आपले झाले भोपाळ,
या विषाक्त वायूत ना पळता येत, ना धावता
ना बघता येत, ना मिटता येत डोळ्यांच्या पापण्या
श्वास घेताच मृत्यू मिठी मारतो करकचून”^७

(‘कबीर’, पृष्ठ क्र. ३७)

ह्याच कवितेत सुंदर आणि सरळ असलेल्या जगाला खराब करून टाकल्याची खंत कवी व्यक्त करतो. या कवीने समाजवास्तवाचे पुरेपुर भान ठेवलेले आहे असे दिसते. आंतनिरीक्षण व परीक्षण करताना कवीला ही वस्तुस्थिती दिसते जसे -

“वारसाहक्क सांगणारी अनौरसांची माळ
जगते आहे
जयंत्या - पुण्यतिथ्यांतून
त्यातला तो थोर !
ज्याचे भिकेचे भांडे मोठे”

(‘हे असे - असे आहे....’, पृष्ठ क्र. ६२)

समाजातील वृत्ती-प्रवृत्तीवर आंतरटिकेचे प्रहार करून धाक दाखवणारी ही कविता समाजमनाला खूपच अंतर्मुख व्हायला लावते.

त्याचप्रमाणे त्यांची ‘अध्यक्ष’ ही कविताही अशाच प्रकारची आहे.

“उत्तर गसवले, तसा मी
हातातल्या पिस्तुलाचा चाप ओढला
आणि समोरचा आरसा खाडकन गळून पडला”

(‘अध्यक्ष’, पृष्ठ क्र. १५)

या काव्यसंग्रहामधून कवीने बरीच चित्रे चळवळीच्या रूपाने चित्रित केलेली आपणास पाहवयास मिळतात. पण वास्तव समाजामध्ये समाजातील एक नायक म्हणून ज्यावेळी त्याच्यावर विवेचन केले जाते त्यावेळेस परिणाम मात्र शून्य असतो. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले की, ‘शिका संघटित व्हा’ अशी त्यांनी लढ्याची प्रेरणा दिली. परंतु समाजामध्ये ज्यावेळेस समाजातीलच व्यक्ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, म. फुले, गौतमबुद्ध यांच्या जयंत्या साजऱ्या करण्यासाठी त्यांचा आधार घेऊन येतात. अशावेळी कवीला प्रश्न पडतो. म्हणून कवी म्हणतात -

“जो घरच्या पायरीवर येतो तो
तुमचे चित्र थोबाडावर चिकटवून येतो

अशांना वर्गणी देऊ नये तर..... काय करावे ?”^{१०}

(‘पावती बुक’, पृष्ठ क्र. २२)

अशी सामान्यांची कुचंबणा होते. कवीला समाज वास्तवाचे पुरेपुर भान ठेवलेले आहे. त्यामुळे समाजातील राजकीय चळवळीवर परीक्षण करताना कवी सांगतात -

“परस्पर विरोधाच्या आधारानं

उभे असलेलो आम्ही

एक झालो तर मग

.....

हे होऊ नये यासाठी

एक व्हा ! म्हणणाऱ्याला आम्ही,

एक होऊन अलगद मारले,”^{११}

(‘आतली गोष्ट’, पृष्ठ क्र. १९)

येथे कवीने समाजात असणाऱ्या वास्तवाची मर्मभेदी आंतरमिमांसा या कवितेने केली आहे.

जागतिकीकरणामध्ये इथल्या महानगरीय संस्कृतीचे काय होते आहे. कवीने ‘आमचं गांव गिधाडांनी हेरल’ या कवितेच्या ओळीमधून रेखाटले आहे.

‘इथली झाड सिमेंटची होतील

तसे आपले ओठ पाणी मागून सुकून जातील

अरे, एक बिल्डर इकडे काय आला आणि

कापसाची हृदय क्राँक्रीटची झाली !”^{१२}

(आमचं गाव गिधाडांनी हेरलं पृष्ठ क्र. ४७)

आधुनिकीकरणाच्या प्रकियेत नवी सिमेंटची घरे आली. भरपूर जंगलतोड झाली. प्यायला पाणी मिळेना अशी स्थिती झाली आहे. हे प्रखर भीषण वास्तव सांगताना कवीने विचारलेला प्रश्न मोठा मार्मिक आहे. कापसासारखी मृदू आणि कोमल असलेली माणसांची हृदय कठोर झालीत. सगळीकडे रूक्ष व्यवहार चालू आहे. माणुसकी, ममता, प्रेम, आपुलकी, जिव्हाळा या जिवंत हृदयाच्या खुणा कुठे दिसतच नाहीत.

“जीझसला खिळे ठोकताना
ज्यांनी अश्रू वाहिले
ते मात्र काहीच करू शकले नाहीत”^{१३}

(‘मेजॉरिटी’, पृष्ठ क्र. ५२)

प्रस्तुत कवितेच्या ओळीमधून दलित जनसामान्यांची स्थिती कवीने सांगितली आहे. या क्रूर समाजव्यवस्थेमधील लोकांनी येशूला खिळे ठोकताना पाहिले. त्यावेळेस जनसामान्यामधील लोकांनी काहीच केले नाही. फक्त अश्रू वाहिले. सध्याच्या परिस्थितीमध्ये परिवर्तनाची चाहूल असताना ही अगतिकता आमच्यात कां आहे ही खंत कवी मनाला एकसारखी लागून राहिलेली आहे असे जाणवते.

“कवी लोकनाथ यशवंताच्या कवितेत अनुभवाची सजगता आणि शैलीत सहजता आहे. त्यामुळे ते एक समर्थ कविता नव्या सामर्थ्यासाठी लिहित आहे आणि ते याचमुळे अभिनंदनास पात्र आहेत. मानसन्मानाच्या गुंगीत सुरी मानेतून आरपार निघाली याचं आत्मभान त्यांच्या कवितेत आहे. आजच्या दलित जीवनाच्या वास्तवाबाबतची घनघोर प्रतिक्रिया एखाद्या पाठीवर नोंदवायला तो उत्सुक आहे.

“बुलंद घोषणा करून
योद्ध्यांनी आवेशाने वस्ती सोडली
वर्ष निघून गेलीत,
वेशीबाहेर जीर्ण योद्धे
अद्यापही लढताहेत आपापसात
गंजलेल्या शस्त्रानिशी -
शत्रूला पंच करून !”

असे मत बा.ह. कल्याणकरांनी व्यक्त केले आहे. अशा मार्मिक शब्दात कवीने सामाजिक वास्तवावर कोरडे ओढले आहेत. कवी लोकनाथ यशवंतांच्या भावनिक जाणिवा दलित वर्गाच्या मातीत खोलवर रूजलेल्या आहेत.”^{१४} हेच यातून स्पष्ट होते. कवी आपापसात लढणाऱ्या, शत्रूवर वार करण्याऐवजी आपसात भांडून शक्ती खर्च करणाऱ्यांच्या

डोळ्यात अंजन घालतो. शत्रूला पंच करून आपण भांडण्यात काय मतलब ? पण दलित समाजातले हे कठोर वास्तव आहे.

“महात्म्याच्या नावावर

वांगे..... ढेमश्याची दुकाने थाटली गेली !”^{१५}

(‘जोतिबा फुले’, पृष्ठ क्र.५०)

जनसामान्यातील लोकांमध्ये ही नेते मंडळी फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचे भांडवल करतात. स्वतःचा स्वार्थ साधतात. जनता त्यांच्या या मायावी चेहऱ्याकडे आकर्षित होते. याचे वास्तव चित्रण कवीने केले आहे. सध्याच्या परिस्थितीमध्ये परिवर्तन घडविण्याचा प्रयत्न ‘मुठी वळल्या हातांचा जत्था’ या कवितेमध्ये केला आहे. चळवळीमधून होणाऱ्या गटबाजीच्या राजकारणाचा परिणाम या समाजव्यवस्थेवर झालेला आहे.

“हाडक्या झाडांशिवाय दूरपर्यंत काहीच कसे दिसत नाही ?

हे कावलेल्यांनो ! तुमच्या एकसंध चैतन्याचा आवाज एकदा

माझ्या कानावर येऊ द्या !”^{१६}

(‘मुठी वळल्या हातांचा जत्था’, पृष्ठ क्र. ४२)

शोषितांच्या लढ्याचे नीतीधैर्य टिकविण्याचे प्रेरणास्त्रोत प्रकट व्हावेत आणि फुले-आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेल्या पर्यायी संस्कृतीचे उन्मेष पुढे यावेत असा आशावादी दृष्टिकोन वरील कवितेतून कवीने स्पष्ट केला आहे. चालू घडामोडींवर व वर्तमान व्यवस्थेबद्दल हा कवी वस्तुनिष्ठ पद्धतीने मांडणी करणारा आहे. तसेच भविष्याबद्दल मात्र हा कवी आशावादी आहे. या कवितासंग्रहाची अर्पणपत्रिका झोपलेल्यांना जागे करणाऱ्या यमकासाठी अशी आहे. या काव्यसंग्रहामध्ये कवीच्या मुलाचे नाव ‘यमक’ आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या हयातीपासून ‘सामाजिक चळवळी’यशस्वी करण्यासाठी आमच्या दोन पिढ्या पार गारद झाल्यात याचा पश्चाताप व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

“बेटा.....

आमचे कधी काही खरे नव्हते

तुझे भविष्य उज्ज्वल आहे” १७

(‘मुक्तछंद’, पृष्ठ क्र. ३८)

कवी लोकनाथ यशवंत हे अत्यंत आशावादी कवी आहेत. इथली ब्राह्मणी व्यवस्था एवढी जटील आहे की, ती आर्थिक, बौद्धिक, सामाजिक संकट आपल्यापुढे वेळोवेळी उभी करते. आमची यंत्रणा अधिकच संप्रमित होऊन जाते. नुसत्या चळवळीचा मसावि मांडून ब्राह्मणी गणित सुटत नसतात ती गणित कशी सुटतात याची ‘पूर्व कल्पना’, ‘आणि शेवटी काय झाले?’ मधील कविता देते. म्हणूनच लोकनाथ म्हणतात,

“विरोधकांनी बोटं मोडलीत
पाठीराख्यांनी बोट तोडले.
थांबा लेकांनो.
पुढली पिढी
तुम्हाला नको तिथे तोडणार आहे.” १८

(‘भविष्य’, पृष्ठ क्र. २४)

येथे सामाजिक विषमतेवर प्रखर हल्ला चढविला आहे. ती आमचा-तुमचा विचारच करीत नाही. दोषांवर बोट ठेवणं हे इथल्या कवितेचं वैशिष्ट्य आहे. आजची सामाजिक स्थिती एवढी बिघडली आहे की, विद्रोहाची भाषा करणारे सत्ताधारी होऊन कुत्र्यासारखी लाळ गाळू लागले आहेत. हे अधोगतीचे लक्षण आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात अनेक प्रकारची दुःखे येतात. त्यात काही वैयक्तिक तर काही सामाजिक असतात. दुःख निवारण्यासाठी ‘बुद्धासारखी मानसिकता’ बदलावी लागते. सम्यकदृष्टी ठेवावी लागते. यावर लोकनाथ यशवंत यांचा अधिक भर आहे.

इथल्या प्रचलित समाजव्यवस्थेत -

“जेलर बिनधास्त झोपी गेला
कारण
आता कैदी
ऐकमेकांवर नजर ठेवून आहेत !” १९

(‘पोटजात’, पृष्ठ क्र. ३३)

वारंवार व्यवस्था बदलण्याचे प्रयत्न होऊनसुद्धा असे चित्र दिसते. अशीच पुनरावृत्ती अनेक शतकापासून होत आहे. म्हणून कवी लोकनाथ रोखठोकपणे प्रश्न विचारतात,

“तुम्ही आमच्या साधेपणाचा
वाटेल तसा फायदा घेतला.
बघता-बघता उंच होत
तुम्ही आकाशाला टेकले
आमच्या खांद्यावरचे तुमचे पाय
जडच होत गेले
.....
फक्त एवढेच सांगा
आता आमचे काय ?”^{२०}

(‘आता आमचे काय ?’, पृष्ठ क्र. ३५)

येथे देशाला स्वातंत्र्य मिळून सुद्धा पारतंत्र्याच्या तुरुंगात जुलमी प्रवृत्तीवाद्यांनी निष्पाप जिवांना डांबून ठेवावे व आपसात कुजबुजून त्यांनी मानवी मुक्तीसाठी टाहो फोडावा आणि सर्व शक्तीनिशी मोहीम उभारावी तशी यंत्रणा राबविण्यासाठी ‘संकेत’ देणारी कवी लोकनाथ यांची कविता आहे. ‘आणि शेवटी काय झाले ?’ या काव्यसंग्रहातील कविता आपला सामायिक मोर्चा जनसामान्यांच्या समुहाकडे वळविते तेव्हा ती ब्राह्मणी कावेबाजपणाचा प्रांजळ शोध घेते. दारिद्र्याच्या लक्तरावर पांघरून घालते. अवहेलनेची विटंबना करते. सर्वस्वी अहंकाराचा पर्दाफाश करते. तर सामाजिक विषमतेविरुद्ध बंड पुकारते आणि माणसाच्या हृदयाशी सुसंवाद साधते.

प्रस्तुत संग्रहातील ‘कबीर’ कविता वर्तमान समाजाचा आरसा आहे.

“जग हरामखोरीत फार विकसित झालेय् कबीर,
अन् आपण लोण्याचे हृदय घेऊन स्वतःतच मग्न,
.....
जो येतो तो येशूला आपल्या परीने
एक खिळा ठोकूनच जातो

आता तो खिळ्यांचाच झालाय्”^{२१}

(‘कबीर’, पृष्ठ क्र. ३६, ३७.)

त्याचप्रमाणे अशी जीवनयात्रा सुरु असतानाच आपली फसवणूक कशी बेमालूमपणे झाली हे सांगताना कवी लिहितात,

“येशूच्या मागे निघालेलो आम्ही,

पोपच्या मागे कधी आलो,

कसे आलो

काही कळलेच नाही.”^{२२}

(‘अगम्य’, पृष्ठ क्र. ६०)

किती अचूक आणि मोजक्या शब्दात कवीने आजच्या स्थितीचे वर्णन केले आहे. हजारो वर्षांपासूनच चालत आलेला अन्याय, अत्याचार, जुलूम, छळ होत आहे. म्हणूनच कवी येथे त्वेषाने म्हणत आहेत -

“निसर्गदत्तही आम्हाला काहीच मनासारखे मिळाले नाही

.....

हे हात कधी उठतील काही भरवसा नाही”^{२३}

(‘आमच्या विषयी दोन शब्द’, पृष्ठ क्र. ३९)

असा हा आजच्या पिढीबद्दलचा आत्मविश्वास कवीने येथे व्यक्त केला आहे. ‘बोकड’ ही त्यांची कविता या व्यवस्थेचा आरसा दाखविणारीच आहे.

त्याचप्रमाणे त्याची ‘माधुरी अग्निहोत्री म्णते - मी तुझ्यावर प्रेम करते !’ ही कविता समाजामध्ये असणाऱ्या दोन सांस्कृतिक जगाचे स्वरूप साकारते आहे. गल्लेपट्ट पगार असलेल्या पांडुरंग खोब्रागडेला माधुरी अग्निहोत्रीचे प्रेम मिळू शकते. तसाच तो चळवळीपासूनही दूर फेकला जातो. समाजात दलितांना खोटी सहानुभूती दाखविणाऱ्या अनेकांच्या वर्मी लागेल असा वार कवीने या कवितेत बेमालूमपणे केलेला आहे. बहिःष्कृत भारताच्या या व्यथा पुरोगामी म्हणणाऱ्यांनाही अजूनही कळल्या नाहीत याची खंत कवीने येथे

प्रकट केली आहे. समाजातील अपप्रवृत्तीवर घाला घालण्यास यशवंताची कविता जराही आणि कुठंही कचरत नाही. आणि अशाच एका अव्यवस्थेत कवी पुढील कवितेत सांगतात,

“अंगठाबहादूर मन्सारामबुवा
तिरंगा डफ
दणादण हाणत बसला
संताप संपेस्तोवर !
आपणही आपली प्रतिक्रिया
एखाद्या पाठीवर नोंदवू या !”^{२४}

(‘प्रतिक्रिया’, पृष्ठ क्र.५९)

येथे कवीने सामान्य जनतेचे दुःख हे सहन करण्यापलिकडे जातं तेव्हाच खऱ्या अर्थाने त्याचा उद्रेक होतो. तर समाजामध्ये जे जे शोषित, दुर्बल आहेत त्या सर्वांचेच दुःख वाहणारी ही यशवंताची कविता आहे.

४.२ नकार, विद्रोह आणि आशावाद :

या भारतीय संस्कृतीतील प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत मान्य असलेल्या देश, देव, संस्कृती, धर्मग्रंथ, धर्माचरण इत्यादी गोष्टींना कवीने नकार दिलेला आपणास दिसतो. “जातीव्यवस्थेची मुळे या नव्या घरीही आणून लावली म्हणून हिंदुधर्मात तात्पर्य, शेवटी हेच झाले की, “सारे आतल्या तुरुंगातून बाहेरच्या तुरुंगात आले फक्त नाव नवे असले तरी रीत जुनीच आहे. म्हणूनच तुरुंगातून सुटल्यावर आम्ही

‘आता आपण मोकळे आहोत
असे म्हणताच -
पुजारी गालात हसला’

देव नाकारणाऱ्या बुद्धालाच देव करण्याचे सामर्थ्य असणाऱ्या व्यवस्थेने म्हणूनच आमच्या धम्मन्तराकडे कानाडोळा केला”^{२५} असे कवी आपल्या काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत लिहितात. तसेच त्यांच्या ‘धर्म’ या कवितेमध्ये ते समाजातील रुढी, परंपरेवर कठोर हल्ला करतात.

जरी लोकांनी धर्माला नाकारले असले तरी आंबेडकरी आनुयायांनी देव नाकारणाऱ्या बुद्धालाच देव करून टाकले आहे. पण हे सर्व करीत असताना,

“हाती तलवार कधी आली
समजलेच नाही !”^{२६}

(‘धर्म’, पृष्ठ क्र. ३२)

येथील परंपरेचा दस्तुरच वेगळा आहे. धर्माला गोंजरताना हे सर्व कधी घडून आले कळलेच नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सर्वव्यापी झालेले आहेत. दलित जीवनाचा व मनाचा एकही क्षण असा नाही जेथे डॉ. आंबेडकर नाहीत ही एक गोष्ट आणि दुसरी गोष्ट अशी की, इथे अस्पृश्यता हजारो वर्ष आबाधीत नांदत होती. तिच्या विरुद्ध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्याप्रमाणे एकाही राजाने, महाराजाने संताने, महंताने अथवा ईश्वराने आवाज उठविला नाही. कोणत्याही युगात नाही. हा अपवाद मात्र भगवान बुद्धाचा, संत कबीरांचा आणि आर्वाचीन काळातील महात्मा फुल्यांचा म्हणजे भारतीय वर्णवर्चस्ववादी वास्तवाचे हे दोन पैलू आहेत.

एक पैलू महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हजारो वर्ष वर्णवर्चस्ववादाचा पुरस्कार करणारे हिंदूसंत, विचारवंत आणि अवघे हिंदू देव आहेत. “तसे पाहिले तर दलित समाज सर्वात अल्पसंख्य आणि इतर बाबतीत दुर्बल असलेल्या वर्णवर्चस्ववादी हिंदू समाज व्यवस्थेमध्ये कसलीही पूर्वपरंपरा व वाङ्मयीन इतिहास नसलेली. या समाजाचे नवोदित वाङ्मय हे विश्वातील गाजलेल्या कलाकृतींचा आत्मउद्गार काढू लागले आहे. महारमांगाची, चांभार-भंग्यांची पोरे असो, व्हालटियची, दोस्तोवस्कीची महावाक्य जन्मताच कशी काय काढू लागली ? याला कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. याला कारण डॉ. आंबेडकरांचे विजेप्रमाणे डोळे दिपवून टाकणारे ग्रंथ आहेत. दलित साहित्याचे हे भारतीय वाङ्मयाशी सहजासहजी जुळणारे सारखेपण हा चमत्कार आहे. हा चमत्कार घडविला कुणी ? जागतिक वाङ्मयाचे वाचन, मनन, चिंतन न करताही व वाङ्मयीन पूर्व परंपरा नसतानाही दलित साहित्य ईश्वरशाहीच्या व पुरोहितशाहीच्या आणि

वर्णवर्चस्ववादाच्या विरोधात जाते याचे कारण काय ? याचे कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत.”^{२७} असे बाबुराव बागूल म्हणतात.

‘दुकानदारी’ या कवितेतून कविचा विद्रोह प्रकट झालेला आपणास दिसतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराचे वादळ देशभराच्या शूद्र, अतिशूद्रामध्ये पेरण्याची जबाबदारी नेत्यांची आणि कार्यकर्त्यांची आहे. परंतु हे काम जेवढे कवीने केले तेवढे राजकीय नेत्याने केलेले दिसत नाही. तसेच सुशिक्षित तरुणानी शिक्षणाचा उपयोग फक्त स्वतःपुरताच करून घेतला. ‘बुद्धिमत्ता’ हे एक अधिक धन मिळविण्याचे साधन असे समीकरणच बनले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सारा भारत बौद्धमय करण्याचे स्वप्न अपुरे राहिले आहे म्हणूनच कवी म्हणतात -

“तुला छप्पनदा मायबोलीत
समजावून सांगितलं,
क्रांतीच नाव कसेही, कुठेही, केव्हाही
घेऊ नकोस म्हणून
हिजड्यांना मिशा शोभत नाहीत रे !”^{२८}

(‘दुकानदारी’, पृष्ठ क्र. २६)

या कवितेच्या ओळीमधून कवीची वाक्यरचना अत्यंत बिनतोड अशी असून, सत्याला नाकारता येत नाही. तसेच या संपूर्ण काव्यसंग्रहामधून आपणास असे जाणवते की, कवीला आंबेडकरवादी विचारांची जाणीव जाणिवपूर्वक ठेवावी लागते. ही जाणीव कवी लोकनाथ यांच्या कवितेमध्ये आहे.

त्यांच्या प्रत्येक कवितेतील शब्द न शब्द आतून जाणिवपूर्वक येऊन जुळलेला आपणास दिसते म्हणून त्यांची कविता हृदयगामी असण्यापेक्षा बुद्धिगामी स्वरूपाची, अंतिम संघर्षाचे मोल बोलणारी आहे. कवी ‘अनुभव’ या कवितेत सांगतात -

“या प्रेम उतू जाणाऱ्या तुमच्या जालीम हाताने
आमच्या कर्त्याधर्त्यांचे वारूळ करून टाकले

नाहीतर खांदा उखडून काढीन.”^{२९}

(‘अनुभव’, पृष्ठ क्र. ५५)

येथे त्यांची कविता भावगर्भतेने भरलेली नाहीतर ती एक आंबेडकरी विद्रोही जाणीव व्यक्त करणारी आहे.

‘मतलबी’ या कवितेमध्ये कवीने पांढरपेशा वर्गातील पुढारी लोकांना खडा जबरदस्त प्रश्न विचारला आहे.

“तुमचे प्रतीकात्मक झेंडे सोयीस्करक्षणी

काठ्यांत परिवर्तित होतात हे मात्र बरे नव्हे !”^{३०}

(‘मतलबी’, पृष्ठ क्र. ४६)

तुमच्या या ढोंगी प्रवृत्तीवर समाजाचा विश्वास नाही. येथे आमचा दलित समाज पूर्णपणे चिरडला गेलेला आहे. याची तुम्हाला जराही खंत नाही. तुम्ही आमच्याशी व्यवहार करताना सोईस्कर होईल असे तत्त्वज्ञान वापरता. त्यामुळे आमच्या जीवनात फक्त दुःखच येते. जीवनाची शोकांतिका होते. हे तुमचे दुटप्पी वागणे बरे नव्हे अशी स्पष्ट समज कवी देतो.

हिंदूंची समाज व्यवस्था ही ब्राह्मण, क्षत्रियांच्या संरक्षणासाठी व हितासाठी निर्माण झाली आहे. जरी एखाद्या माणसाच्या अंगी कर्तृत्व गुण असले तरी त्याला थोडीसुद्धा संधी दिली गेली नाही. कवीचा प्रस्थापित समाजव्यवस्थेवर असणारा विद्रोह हा अत्यंत धीर, गंभीर, परखड व नेमका स्वरूपाचा असलेला आपणास दिसतो. त्याचप्रमाणे ‘तर पृथ्वीचा स्फोट झाला असता !’ या कवितेमधून पूर्वीपासूनच दलित समाज हा समस्त शोषित दलित श्रमिकांचा आहे. जातीय संघर्षाचे पृथगात्मक स्वरूप आणि वांझोटेपणा अनुभवल्यानंतरच कवीला वेगवेगळे मोठे व्यापक प्रश्न पडलेले दिसतात.

“अण्णा..... हेही खरे की

आपणा एकदोघांमुळेच

दुनिया टिकून आहे”^{३१}

(‘तर पृथ्वीचा कधीच स्फोट झाला असता !’, पृष्ठ क्र. ४१)

या त्यांच्या कवितेच्या ओळी भावनिकतेकडून वैचारिकतेकडे प्रवास करताना दिसतात. खऱ्या अर्थाने समाजामधील जीवन मरणाचे भयानक प्रश्न कवीने आपल्या काव्यातून मांडले आहेत. जनतेसाठी काही सर्वस्व करू पाहणारी नेतेमंडळी फक्त स्वतःच्याच सुधारणा घडवून आणतात. ऐनवेळी हे पुढारी लोक पलायन करतात. अशा नेत्यांकडून आश्वासनांची परिपुर्तता केली जात नाही म्हणूनच कवी म्हणतात,

“उगीच सोन्याचा दात दाखविण्यात अर्थ नाही !”^{३२}

(‘आमचा चेहरा येरागबाळा’, पृष्ठ क्र. ४३)

कवी हा सामाजिक वास्तव बदलाबाबत आशावादी आहे म्हणूनच त्यांचा हा समाजव्यवस्थेला प्रश्न आहे.

“आम्हाला हलके म्हणता-म्हणता आम्ही जड होऊन जातो
आमचा चेहरा येरागबाळा म्हणून काय झाले ?”^{३३}

(‘आमचा चेहरा येरागबाळ’, पृष्ठ क्र. ४३)

आमचे बाह्यरूप देखणे आकर्षक नसले तरी अंतरी कर्तृत्वगुण आहेत हे तो ठासून सांगतो. बाबासाहेबांच्या काळातील लोकांनी आपल्या बंधमुक्ततेसाठी आपल्या प्राणांची बाजी लावली. अपार त्याग केला देहदंड सोसले आणि आपली बंधमुक्तीची चळवळ यशस्वी करून दाखविली. पण बाबासाहेब आणि त्यांची पिढी अलग होताच, ‘भाऊसाहेब’चे नवे प्रकरण दलित चळवळीत उदयाला आले. हे ‘भाऊसाहेब’ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संघर्षशील आदर्शातून आलेले आहे काय ? मला वाटते, ‘भाऊसाहेब’ ब्राह्मणी अनुकरणातून आलेली भानगड आहे. म्हणून कवीला हे गणित समजायला अवघड जाते आहे. वर्णवर्चस्ववादी परंपरेला विरोध करणारे आंबेडकरी आंदोलनातले अर्धशिक्षित, शिक्षित वीर योद्धे कोठे ? आणि हे ब्राह्मणी अहंकार व तिरस्कार जपणारे भाऊसाहेब कोठे ? या वास्तवातून कवीच्या मनात तीव्र संताप निर्माण होतो आणि एक आक्रमक कविता स्फोटासारखी फुटते. दातासाठी हत्तीला मारण्याचे गणित, दुसऱ्या एका कवितेमध्ये परमितसाठी ‘शेपट्या हलविणारे’ लोक कवीला दिसतात. असे हे कोण लोक आहेत ? आंबेडकरांप्रमाणे आपल्यालाही वीर विद्वान पुत्र व्हावा अशी अपेक्षा

बाळगणाच्या आईच्याच उदरातून ही शोपट्या हलविणारी मंडळी जन्माला आलेली आहेत याचे कवींना खूप वैषम्य वाटते.

हिंदू संस्कृतीने दलित समाजाच्या माथ्यावर दुःख, दैन्य, दारिद्र्य हजारो वर्षांपासून रुतवून ठेवले आहे. हिंदूधर्म संस्कृतीने अज्ञान, निर्धनता व सर्व प्रकारची अभावग्रस्तता हजारों वर्षांपासून अजरामर करून ठेवलेली आहे. बाबासाहेबांच्या चळवळीमधून सत्ता संपत्ती हाताशी येण्याची शक्यताही निर्माण झालेली आहे.

तसेच जगण्याचे संदर्भ इतके बदलून गेले आहेत की सद्गुण दुर्गुणात परावर्तीत झालेत. जग हारामखोरीत फार विकसित झाल्याची जाणीव व्यक्त करताना कवी म्हणतात,

“दोहे लिहून जगाला संदेश देण्याचा
काहीच उपयोग झाला नाही कबीर !
या दलालांनी अणवस्त्राचं गाठोडं
घेतलं शेवटी डोक्यावर”^{३४}

(‘कबीर’, पृष्ठ क्र. ३७)

ह्याच कवितेत सुंदर आणि सरळ असलेल्या जगाला खराब करून टाकल्याची खंत कवी व्यक्त करतो. तर आणखी एका कवितेत ते लिहितात,

“माणूस सापाला चावला असे घडले नाही
अन्यथा, नक्की सापाचेच मरण !”^{३५}

(‘सर्पाच्या कविता’, पृष्ठ क्र. ४५)

सापापेक्षा माणूस विषारी झाला असल्याचे सत्यदर्शन कवी ह्या कवितेतून घडवतो व म्हणतात,

“म्हणूनच जिभेला दोन टोके असलेला माणूस
पाहिला की माझा थरकाप होतो”^{३६}

(‘सर्पाच्या कविता’, पृष्ठ क्र. ४५)

माणसे ‘दुतोंडी होऊन वावरत आहे. वचन मोडताना त्यांना कांहीही वाटत नाही. समाजाचे नेतृत्व करणारे आतून आणि बाहेरून किती बदलले आणि सडले आहेत, ही

जाणीव लोकनाथानी अनेक कवितांमधून व्यक्त केली आहे. 'राजकारण' ह्या कवितेतून ती प्रखरपणे व्यक्त होते....

“दळभद्री जीवनातून वर येतांना
तुम्ही आमच्या अंगणात आला
आणि सारे आयुष्यच किडून गेले”^{३७}

(‘राजकारण’, पृष्ठ क्र. १६)

“नेत्यांच्या नादी लागून कार्यकर्त्यांच्या भावनांना समजून घेणारे नेतृत्व कवीला कुठेच आढळत नाही. गौतमबुद्ध आणि डॉ. बाबासाहेबांनी योग्य दिशा दाखविल्यावरही रात्रीचाच अंधार वाट्याला का आला प्रकाशाचा सूर्य का तळपत नाही ? हा प्रश्न कवीला भेडसावतो. कुठल्याही क्रांतीची पालखी करण्याचे सामर्थ्य ‘व्यवस्थेतच निहित आहे’ हे विदारक सत्य त्याला जाणवते. ह्या संदर्भात लोकनाथचे चिंतन फारच मार्मिक आहे. तो म्हणतो, ‘कुठलीही क्रांती ही प्रस्थापितांची तोडफोड असते, ती तशी आवश्यकच असते. पण तिच्या सोबत नवी क्रांतीकारी व्यवस्थाही आणावी लागते. ती आणायला दीर्घकाळ लागतो. दरम्यान क्रांतीचे जनक कालवश होतात आणि ज्यांच्यावर ते उत्तरदायित्व येते त्यांच्यात ती कुवत नसल्याने बदलाची प्रक्रिया हळूच मंदावते. दलितांच्या पोटजाती हा याचा सगळ्यात मोठा पुरावा जातीव्यवस्था मोडून टाकण्यासाठी आम्ही बौद्धधम्म स्वीकारला पण जातीव्यवस्थेची मुळे या नव्या घरीही आणून लावली म्हणून हिंदू धर्मात असतांना ज्या पोटजाती होत्या त्या आजही तशाच आहेत, ही परखड प्रतिक्रिया ‘धर्मांतर’ ह्या लहानशा कवितेत व्यक्त झाली’^{३८} असे डॉ. किशोर सानप म्हणतात.

आंबेडकरी जहाल तत्त्वज्ञान व त्याचा भेदक दृष्टिकोन तळागाळापर्यंत पोचविण्याची जबाबदारी येथील शिक्षित दलित बांधवांची होती. पण आरक्षणाने पुढे गेलेल्या या बंधूंना दलित शोषितांच्या जीवनमरणाचा प्रश्न महत्त्वाचा वाटला नाही. अशा बेईमान झालेल्या शिक्षित बांधवाबद्दल कवी म्हणतात,

“आम्ही दुबळ्यांनी आणखी एका
बंधूच्या मरणाची तिरडी बांधली”^{३९}

(‘बेईमान’, पृष्ठ क्र. २३)

कर्वीना समतेचे बेगडीपण लक्षांत आल्यावर पुरोगामीत्वाच्या ढोंगीपणाचीही घृणा येते. ‘धुव्वाधार चर्चा झाल्यावर साहेब अधिकाऱ्यांच्या .....घरात निघून गेले आणि आम्हा कामगारांची ही व्यथा म्हणूनच फार बोलकी आहे.

दलित चळवळीची वस्तुस्थिती मांडताना या चळवळीच्या पिछेहाटीमुळे शत्रूचे मात्र फावले सारे आपापसात लढण्यात गुंतले असताना शत्रू पंच झाला याची त्याला फार खंत आहे. मात्र तो अजूनही निराश नाही. तो पुरता आशावादी आहे. त्याला म्हणून पहाऱ्यावर झोपलेल्यांना जागे करणाऱ्या ‘यमक’ सारख्या पुढच्या पिढीकडून भरपूर अपेक्षा आहेत. ‘ती पिढी तुम्हाला नको तिथे तोडणार आहे’ असे तो सांगतो. सापमुंगसाची लढाई अशीच सुरु राहिली तरी ते गारूड पहायला आपला नातू तिथे असणार नाही. याचा त्याला आत्मविश्वास आहे.

दलित चळवळीचा देखील उद्देश ‘दलितोद्धार’ हाच असावा व आहे देखील. तरीही एकाच ‘साध्यपूर्ती’साठी अनेक गट निर्माण होवून स्वतंत्रपणे लढा देण्याची भाषा करू लागले तर मात्र हाती काहीच सापडत नाही. काही फुटीर गट तहाची भाषा करून तापल्या तव्यावर पोळी भाजून घेण्याच्या प्रयत्नात रहातात. तेव्हा नकळत कवी यशवंतांच्या मनातला उद्रेक बाहेर येतो.

“तुम्ही गेले काय
आणि डबकेच साचून आले
बेडूक राजे होऊन बसलेत
मगर विधवा झाली.... आणि
षंढ प्रेषितांची वाणी बोलू लागले”^{४०}

(‘सहा । बारा । छप्पन,’ पृष्ठ क्र. १३)

४.३ राजकीय व सामाजिक चळवळीवरील भाष्य :

१९६० नंतर दलित कवितेने एकूणच मराठी साहित्याचा पेहराव बदलून टाकला. फुले-आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव इतका दलित साहित्यावर झालेला होता की परिणामतः दलित साहित्याला चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. दलित साहित्याच्या प्रचंड रेट्याखाली मार्क्सवादी साहित्य, ग्रामीण साहित्य, बहुजन साहित्य, बौद्ध साहित्य, आदिवासी साहित्य अशा अनेक सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या प्रबोधनवादी चळवळी निर्माण झाल्याचे दिसते. ह्या सर्व चळवळीचे एक समान सूत्र आढळते. 'बुद्ध, चार्वाक, फुले, आंबेडकर, शाहू आदि समाजसुधारकांचे जे वैचारिक अधिष्ठान आहे त्याचा रेटा वाढविणे, संबंध समाजव्यवस्थेत परिवर्तनाचा विचार रुजवून सुखसमाधानाचे जीवन जगण्यासाठी पोषक वातावरण तयार करणे, आपापल्या अधिकार आणि सामर्थ्याबाबत जागरूक असणे आणि समाजव्यवस्थेत घट्ट पाय रुजवून उभे राहणे.

भारतीय समाजव्यवस्थेला प्राचीन काळापासूनचा इतिहास आहे. ह्या इतिहासाचे परीक्षण केल्यास दोन परस्परविरोधी व्यवस्था नांदताना दिसते. एक शोषकांची व्यवस्था आणि दुसरी म्हणजे शोषितांची व्यवस्था. दोन्ही व्यवस्थेमधला संघर्ष काळानुरूप वेगवेगळे वळण धारण करीत आला आहे. परिवर्तनाच्या नांवाखाली जी नवी व्यवस्था जन्माला येते त्याची चिरफाड करणे ही प्रत्येक कालखंडाची एक अनिवार्य गरज असते. ह्या गरजेतूनच कवी लोकनाथ यशवंत यांची कविता जन्माला आलेली आहे.

'दातासाठी हत्तीला मारण्याचे गणित' ही लोकनाथ यशवंताची कविता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिणामातून विचाराला आलेली आहे. ज्यांच्या हातात दलित समाजाच्या विचारांची, साहित्याची, प्रबोधनाची आणि नेर्तत्त्वाची मशाल दिली त्यांनी दलित समाजाची केवळ फसवणूकच नव्हे तर दिशाभूलही केली आहे, असे चित्र कवीला दिसले. त्याच्यातला कवी अस्वस्थ झाला. तो अंतःमुख होऊन विचार करायला लागला तेव्हा त्याला जाणवले की,

“इतरांना पोथीनिष्ठ म्हणता म्हणता
आमच्या डोक्यावर पोथ्या आल्या
विद्रोहाची भाषा करणारे सत्ताधारी होऊन
लाळ गाळू लागले”^{४१}

(‘वर्तमान’, पृष्ठ क्र. ११)

हे सामाजिक वास्तव अत्यंत भयावह आहे. समाजाला गर्तेत नेणारे आहे.

‘रिपब्लिकन’ ह्या कवितेत दिशाभूल झालेल्या आणि परिस्थितीने गांजलेल्या कार्यकर्त्यांची व्यवस्थेत झालेली गोची व्यक्त करताना कवी म्हणतात -

“एकाकी बाबा वळून म्हणाले,
बाहेरच्या शत्रूसोबत लढण्याचे
जालीम अस्त्र मी तुम्हाला दिले
मात्र तुम्ही
घर भेद्यांची काय अवस्था केली ?
आम्ही कार्यकर्ते यावर
अजूनही प्रश्नचिन्हासारखे उभे !”^{४२}

(‘रिपब्लिकन’, पृष्ठ क्र. १७)

डॉ. आंबेडकरांनी सांगितले ‘महतप्रयासाने इथवर आणलेला काफिला पुढे न्या. पण मागे खेचू नका’ असे बाबासाहेबांनी म्हटल्यावरही जनसामान्यांचा आदर आणि जिव्हाळा यांचा लाभ उचलणारे नवेच बहुरूपी नव्यानव्या नांवाखाली समूहाला वापरू लागले. हा नेत्यांचा स्वार्थ पाहून कवी अस्वस्थ होतो.

लोकनाथने केवळ समाजाच्याच प्रदुषणाचा विचार केला असे नव्हे तर व्यवस्थेत जगतांना माणूस आपोआप व्यवस्थेचा कसा बळी होतो हे सुद्धा स्वानुभवाने सांगतो,

“आता आपण सान्यांवर टेकले आहे
नालायक म्हणून
बाबासाहेबांचे बोट,
हे मी म्हणणार एवढ्यात

माझा छोटा यमक रांगत-रांगत येतो
आणि सरळ जोडाच उचलतो !”^{४३}

असे किशोर सानप यांनी कवितांचे परीक्षण करतांना म्हटले आहे. कवीने केलेले हे आत्मपरीक्षण घायाळ करणारे आहे.

एकूणच या कवितेमध्ये दलित चळवळीचा, साहित्याचा, नेतृत्वाचा मांडलेला परखड विचार केवळ चिंतनीय नसून, एकूणच पुरोगामी चळवळीच्या संदर्भात आणि व्यवस्थेच्या आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जे प्रतिगामी परंतु सुप्त स्तरात बदल होत आहेत, त्याचा अत्यंत गंभीरपणे विचार करण्यास भाग पाडणारे आहेत.

कवी लोकनाथ यशवंत यांनी या नेत्यांचा पाणउतारा अत्यंत परखड शब्दात केला आहे.

“महामहिमा,
मोहल्ल्यात तुमच्या दोन जयंत्या साजऱ्या झाल्या
मृत्युदिनही दोन जागी बघितलेत
पूर्ण सत्याची कास धरून सगळे उभे !”^{४४}
(‘चळवळ’, पृष्ठ क्र. २५)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले आहे की, ‘शिका संघटित व्हा लढा’ अशी प्रेरणा त्यांनी दलित बांधवांना दिली. परंतु असे न करता फक्त बाबासाहेब आपल्यालाच समजले आहेत असा प्रत्येक गटाचा दावा असतो. हे सर्व करीत असताना महापुरुषांच्या जयंत्या आपापल्या पृथक व्यासपीठावरून साजऱ्या करताना आंबेडकरी विचाराचे पूर्ण सत्य गवसल्याच्या वलगना ते करतात. जनसामान्यामधील लोक जेव्हा त्या सगळ्या तथाकथित ‘पूर्ण’ सत्यांची बेरीज करून पाहतात तेव्हा सर्वांना काय दिसते हे सांगताना कवी म्हणतात,

“तेव्हा एक असत्य जन्माला आले”^{४५}

(‘चळवळ’, पृष्ठ क्र. २५)

कवींच्या असे लक्षात आले की, सगळेच स्वतःला आंबेडकरवादी म्हणून घेत असताना आंबेडकरवादाची मुद्देसुद व तर्कसंगत मांडणी मात्र करण्याचे कोणालाच सुचत

नाही. येथे लोकनाथ यशवंत यांनी दलित चळवळीतील या दुर्दैवी वस्तुस्थितीवर झगझगीत प्रकाश टाकला आहे.

प्रस्थापितांनी दलितांचे पिढ्यान् पिढ्या शोषण केले. नेहमी त्यांना काडीकचऱ्याप्रमाणे समजले गेले. सध्याच्या परिस्थितीमध्येही दलितांचे शोषण चालूच आहे. याबाबत त्यांच्या काही कवितांच्या त्वेषपूर्ण ओळी आहेत.

“आता दगलबाज्यांच्या टकुरीवर हाणतो”^{४६}

(‘हातोडा’, पृष्ठ क्र. ५७)

किंवा

“खरं म्हणजे तुला जोड्यानंच फोडून काढला पाहिजे”^{४७}

(‘स्वगत’, पृष्ठ क्र. २९)

असे आक्रमक शब्द कवी वापरतात.

कवीने येथे फक्त दलित समाजाच्याच स्थितीवर भाष्य केले नाही, तर एकंदर समाजजीवनाबद्दलचा त्याच्या मनात तीव्र दाहक विद्रोह पूर्णपणे भरलेला आहे. आजची समाजव्यवस्था अन् दगलबाजी त्याला राहून राहून टोचते. येशूच्या, प्रेषिताच्या मागून चालणारे आम्ही पोपच्या मागे कसे आलो, या मागचे कोडे अजून उकललेले नाही. ‘बोकड’ या कवितेमधील कवितेच्या उपाहासात्मक ओळीमधून दोन जगामधील द्वंद्व तरी स्पष्ट झालेले नाही म्हणून कवी म्हणतात,

“मानसन्मानाच्या या गुंगीतच होतो की,

सुरी मानेतून आरपार निघाली”^{४८}

(‘बोकड’, पृष्ठ क्र. ५६)

हेच कोडे कवीला अजूनही उलगडलेले नाही. या देशाचा नागरिक असूनही साचून आलेला उपरेपणा त्याला ‘आय हॅव नो मदरलॅण्ड’ असं सांगायला भाग पाडते. आजची सामाजिक स्थिती एवढी बिघडली आहे की, विद्रोहाची भाषा करणारे सत्ताधारी होऊन कुत्र्यासारखी लाळ गाळू लागले आहेत हे अधोगतीचे लक्षण आहे. काळ बदलला की, माणसं बदलतात. परंतु ज्यांच्या खांद्यावर आम्ही विश्वासाने मान टाकली असे प्रामाणिक

कार्यकर्तेच विश्वासघात करून आमची मान कापायला लागले तर समाजाचे दुःख निवारणार कसे ? दुःख निवारण्यासाठी 'बुद्धासारखी मानसिकता' बदलावी लागते. सम्यक दृष्टी ठेवावी लागते, यावर लोकनाथच्या कवितेचा भर आहे. याचा पेच सोडविताना लोकनाथ म्हणतात,

“वाळवंटात बुडालेल्या या टपरूट जहाजाची
मला भयंकर चीड येते”^{४९}

(‘रीतीत बुडालेले जहाज’, पृष्ठ क्र.२८)

या समाजव्यवस्थेमध्ये नुसते आडनाव ऐकले तरी लोक जात शोधायला निघतात.

‘भिकारी जेवढा थोर तो मोठा पुढारी’ हे समीकरण जरी सामान्य माणसाच्या आकलनाबाहेर असले तरी ही वस्तुस्थिती आहे. हे नाकारण्यात अर्थ नाही. हे सांगण्याची निर्भिकता कवीजवळ आहे.

परंतु आजच्या दलित चळवळीत गटा-गटामध्ये फुटीरता भांडणे यावरती कुणी ओरखाडे ओढताना दिसत नाही. पण कवी लोकनाथ यशवंतांनी मात्र प्रामाणिकपणे शब्दाचे का होईना फटकारे ओढताना थोडीशीसुद्धा दया दाखवित नाहीत. जी चळवळ स्वपरीक्षण नाकारते ती आंधळी होऊन दिशाहीन होते. हा इतिहास ध्यानात घेऊन ‘डोळे वळवून आता बघू या !’ असा प्रश्न ह्या कवितेतून कवीने या राजकीय नेत्यांचा बराच पाणउतारा केलेला दिसता.

आपण सर्वजण एकत्रित आहोत असे म्हणत असताना त्याच ठिकाणी शत्रूने एक नवीन खेळी खेळली आहे. समाजात आपण ज्यांच्यावर विश्वास ठेवला त्यानीच अंतर्गत कलह निर्माण केला. ज्यांना आपण आपले मित्र समजत होतो त्यांनी त्याठिकाणी पक्षामध्ये हजर होताना ते फितूर होऊन गेले आणि शत्रू नसताना त्याला बेदम मारहाण केली म्हणून कवी म्हणतात,

“शत्रू नसलेल्या ठिकाणी आमचा
बेदम मारा सुरु झाला

अन् फितूर सुरक्षित राहून गेला”^{५०}

(‘घुसखोरी’, पृष्ठ क्र.२१)

वरील कवितेतून शत्रूपेक्षा अंतर्गत फितूरी, आपतलबी पुढारी विशेषतः जनसामान्यांची वंचना आणि विश्वासघात करणाऱ्या राजकीय पुढाऱ्यांवर कवीचा अधिक रोख आहे.

आनादी अनंत काळापासूनच दलितांचे शोषण, त्यांची उपेक्षा, मानहानी होत आलीय त्यांना जागृत करण्याचे काम डॉ. बाबासहोब आंबेडकरांनी केले आहे. त्यांच्या ‘खोट’ या कवितेत पुढीलप्रमाणे दिसते,

“तुम्ही बंधुऐवजी

बेरडासारखे का वागवता ?”^{५१}

(‘खोट’, पृष्ठ क्र.२०)

येथे प्रत्येक शब्दामधून कवीची वेदना बाहेर पडलेली दिसते. येथे फक्त एकट्या कवीचे दुःख नाहीतर ते प्रस्थापितांनी दलितांचे पिढ्यान् पिढ्या शोषण केलं. कारण त्यांनी दलितांना कधी आपले मानलेच नाही. परंतु काही बांधवानीही त्यांना असेच वागवले. काही दलितांनीच इतर दलितांचे शोषण केले आहे. ही स्थिती भयावह व दुःखाद आहे.

कवीने इतिहासावर लक्ष केंद्रित केले आहे. चळवळीचे व्यवस्थित रुपांतर होणाऱ्या एका गहनसत्याचे ‘भान’ त्याला चिंतनाच्या बोधीवृक्षाखाली झाले. देव नाकारणाऱ्या बुद्धालाच देव करणाऱ्या व्यवस्थेच्या सामर्थ्याबद्दल त्याला नवी जाणीव झाली. एवढेच नव्हे तर,

“राजे पालखीत बसतात

तसेच,

धर्मगुरु, संत, महन्त आदी

भोई मात्र तेच आहेत

अनादी.”^{५२}

(‘हमाल’, पृष्ठ क्र.४८)

या कवितेतून 'व्यवस्था' कुठलीही असो क्रांती ही प्रस्थापितांची तोड-फोड असते. तिच्याबरोबर नवी क्रांतिकारी व्यवस्थाही आणावी लागते. ती आणायला दीर्घकाळ लागतो. 'घटना या कवितेमध्ये कवीने "या सर्व परिस्थितीचं चिंतन हा कवी करीत आहे.

'प्रत्येकजण स्वतःजवळ
तोडलेले तुमचे दिशादर्शक बोट दडवून आहे
तरीही, जाहीररित्या बोटाचा शोध सुरुच ?
मी मात्र अजूनही निराश नाही
वाट बघतोय साऱ्या बोटांना पुतळे फुटण्याची
म्हणून आयामायानो,
पाळण्यातल्या लेकरांना ही हिंमत देत चला'

इथं उद्याबद्दल कवी आशावादी आहे. तरीही उलटच घडत आहे. दलितांतल्या जाती-पोटजाती अजून पुरत्या शाबूत आहेत. जातीच्या भिंतीचा एकही खपला निघालेला नाही. जात नावाचा किल्ला जोमानं उभा ठेवण्याचा उत्स्फूर्त प्रयत्न सुरुच आहे.'^{५३} असे मत बा.ह. कल्याणकर यांनी व्यक्त केले आहे.

'लोकशाही' या कवितेतूनसुद्धा कवीचा विद्रोह त्वेषाने प्रकटला आहे.

'ही चालाखी माझ्यापुढे चालणार नाही'^{५४}
('लोकशाही', पृष्ठ क्र.५१)

येथे कवीने घरभेदी करणाऱ्या, जातीचा किल्ला उभा ठेवण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या आपल्याच बांधवाना ठणकावून, बजावून सांगितले आहे की यापुढे तुमचे असे चलाख वागणे समाजाकडून खपवून घेतले जाणार नाही. आम्हालाही कांही कळते आहे.

या दलित समाजाच्या शोषणाचा इतिहास पाच हजार वर्षांचा आहे. 'राजकारण' ही कविता दमन आणि येथील जनसामान्य गरीब लोकांचा विश्वासघात करणारी ही प्रवृत्ती आपल्याला या कवितेत दिसते. तसेच तुमच्यातूनच आम्हाला एक नेता मिळाला परंतु 'तुम्ही आमच्या अंगणात आला आणि सारे आयुष्यच किडून गेले' या राजकीय नेत्यावरचा जनसामान्य लोकांचा विश्वास उठलेला दिसून येतो. चळवळीतील किंवा समाजाचा एक

नायक म्हणून प्रत्येकजण तुमचा प्रचार, स्तुती गायला लागलो आणि तेच एक कार्यकर्ते झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एक राहण्यासाठी सर्व समाजामध्ये समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, एकत्रित होण्यासाठी समाजाला एक प्रेरणा मिळाली.

“आणि मैलाच्या दगडाजवळ वाट बघत बसले
जनतेसाठी सर्वस्व गमवणाऱ्या म्होरक्याची !”^{५५}

(‘अंधार, पृष्ठ क्र. १८)

येथे एक चांगला समाजासाठी कार्य करणाराच नेता ‘जनतेसाठी सर्वस्व’ काही तयार करण्यासाठीच मिळाला नाही. येथे कवीने आपल्या मनातील खंत व्यक्त केली आहे. दलित जाणिवेचा इतिहास पाहता तिला नुसतीच परंपरा नवीन नाही. तर दीर्घकालीन चालत आलेली परंपराच आपणास समाजामध्ये दिसते.

पूर्वीपासूनच चालत आलेल्या या गुलामगिरीच्या परिस्थितीमध्ये समाजाची ही व्यवस्था आपणास पहायला दिसते. सर्व सुशिक्षित लोकसुद्धा एवढ्या मोठ मोठ्या अधिकारी पदापर्यंत पोहचले तरीही शोषण व्यवस्थेला बळी पडलेले आपणास ‘पुरोगामी’ या कवितेमधून दिसून येते. ही व्यवस्थाच अधिकारी पदावरच्या अशोक कांबळेच्या हातून सारी झोपडपट्टी उखडून टाकण्याचे फर्मान काढून घेते हे वास्तव ‘बेईमान’मधून दिसते.

“आम्ही दुबळ्यांनी आणखी एका
बन्धूच्या मरणाची तिरडी बांधली”^{५६}

(‘बेईमान’, पृष्ठ क्र. २३)

मजुरांच्या नेत्याला आपण साहेबांच्या बरोबरीने असल्याचा वृथा आभास लोकनाथ यशवंत यांची कविता दाखवते. व्यवस्थेमधील हे जटील वास्तव कवीला विविध संदर्भात जाणवलेले आपणास दिसते.

४.४ कवी लोकनाथ यशवंत यांची भाषाशैली :

कवी लोकनाथ यशवंत यांचा ‘आणि शेवटी काय झाले ?’ हा दुसरा काव्यसंग्रह व्यवस्थेबरोबरच्या प्रखर लढ्याचा पर्याय मांडणारा आहे. त्यांच्या कवितेमधून आलेले अनुभव हे प्रचलित दलित कवितेतील एकूण अनुभवविश्वापेक्षा वेगळे आहेत. इतिहासाच्या

पार्श्वभूमीवर समकालीन जीवनाचा आविष्कार करणे हे कवी लोकनाथ यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. काव्यसंग्रहाच्या शीर्षकातच शेवटी आपल्या संघर्ष लढ्याचे काय झाले ? याचा आत्मशोध घेणार असल्याचे सूचित आहे.

“लोकनाथ यशवंतची कविता येशूला खिळे ठोक्याला लावणाऱ्या हिंस्र सत्तेपासून दूर आहे. तसा प्रत्येक जनकवी कलावंत नेहमी शासनसत्तेच्या दमन सत्तेच्या विरोधातच असतो. चांगल्या लोककवीचे प्रमुख लक्षण हे असते नि बळही असते. लोकनाथ यशवंतची कविता जनसामान्यांची आहे. नागड्या व्यवस्थेचा आरसा ती सहजपणे स्पष्ट दाखवून देते म्हणून सगळ्या शोषितांची कविता होऊन जाते.”^{५७} असे बाबुराव बागूल कवी लोकनाथ यांच्या कवितेचे परीक्षण करताना म्हणतात. याचे प्रत्यंतर त्यांच्या कविता अभ्यासताना येते.

कवी लोकनाथ यशवंत यांच्या ‘आणि शेवटी काय झाले ?’ मधील कविता वाचकाच्या मनावर कवितेची जाणीव कोरून ठेवावी असे वाटायला लावतात. त्यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य पाहत असताना प्रत्यक्षपणे जाणवते की, आपली कविता सर्वसामान्यांना समजेल अशीच ते लिहितात. तिच्यात संदिग्धता, क्लिष्टता नाही. कवितेच्या माध्यमातून लोकजागृतीच काम त्यांनी अधिक प्रखर आणि दमदारपणे केले आहे.

कवी भाषेचे शस्त्र परजवित सामोरा येतो. कवी स्वतःच्या डोळ्यांनी स्वतःची चिरफाड करून घेण्याची तयारी बाळगून आहे. सच्चा कलावंताचे वैशिष्ट्य हेच असते. कवी लोकनाथ यशवंत यांनी आपल्या भाषाशैलीच्या माध्यमातून मांडलेल्या दलित जाणिवा अतिशय ज्वलंत आणि जिवंत आहेत. डॉ. आंबेडकर आणि बुद्ध यांच्या वैचारिक झगझगत्या प्रकाशात ते त्यांच्या जाणिवा रोखठोकपणे मांडतात.

‘आणि शेवटी काय झाले ?’ या काव्यसंग्रहातून त्यांनी समाजाचे, नेत्यांचे परीक्षण केले आहे. तसेच स्वतःचे आत्मपरीक्षण केले आहे. “इतरांना पोथिनिष्ठ म्हणता म्हणता आमच्या डोक्यावर पोथ्या आल्या आणि कचखावू नेत्यांचे अवजड पोते आले” असे ते सहज शब्दात पाणउतारा व्यक्त करतात.

‘आता होऊन जाऊ द्या !’ या नावाने प्रसिद्ध झालेल्या पहिल्या कवितासंग्रहात लढाईची उर्मी होती. तर या दुसऱ्या काव्यसंग्रहातील कवितामध्ये वास्तवाचा शोध आहे. जे काही झालंय, होतंय त्याचा शोध कवी घेतो आहे. असा शोध घेता घेताच हे कां झालं, हे ही सांगत आहे. तप्त लाव्हा थंड व्हावा तशी दलित लढ्याची धार बोथट झाली अशी कवीला खंत आहे. तथापि, उज्ज्वल भविष्याबद्दल कवी आशावादी आहे. त्यांच्या भाषाशैलीचे आणखी एक खास वैशिष्ट्ये म्हणजे ज्या भावनिक जाणिवा दलित वर्गाच्या मातीत खोलवर रुजलेल्या आहेत त्या जाणिवा त्यांनी आपल्या कवितेतून परखडपणे मांडून पुढे नेल्या आहेत. शेवटी लढ्याचे काय झाले ? याचे अत्यंत वास्तव चित्र रेखाटतांनाच कवी काय व्हायला हवे होते हे ही सांगतो. हेच या कवीच्या भाषाशैलीचे वेगळेपण आहे.

‘आणि शेवटी काय झाले ?’ हा काव्यसंग्रह हिशोब तपासणीचा आणि स्वपरिक्षणाचा अहवाल आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कवीने आपल्या कवितेच्या भाषाशैलीमधून समाजाकडे आणि व्यवस्थेकडे चौकस बुद्धीने पाहिले आहे. त्यांना जे जे दिसले जे जे जाणवले आणि व्यवस्थेने जगताना जे जे अनुभवायला लावले ते ते त्यांनी कवितेच्या माध्यमातून मांडले आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितेने जनसामान्यांच्या मनातील सत्य जाणले आहे. जनसामान्यांची भाषा अवगत केली आहे असे म्हणता येते. अत्यंत साध्यासुध्या नेहमीच्या बोलाचालींच्याच भाषेत कवी वाचकांशी संवाद साधतात. हेच त्यांच्या ‘आणि शेवटी काय झाले ?’ ह्या काव्यसंग्रहाचे वैशिष्ट्य आहे.

कवी लोकनाथ यशवंत हे जसे सर्वसामान्य माणूस आहेत तसेच ते एक कवी आहेत. एक तत्त्वचिंतक बनून संवेदनशीलतेने समाजाचे सुक्ष्म अध्ययन करून समाजाला प्रबोधनाचा मार्ग दाखविणारे मार्गदर्शक आहे. अशा विविध भूमिका त्यांनी ‘आणि शेवटी काय झाले ?’ ह्या काव्यसंग्रहाच्या अंगाने पार पाडल्याचे दिसते. ‘रिपब्लिकन’ या कवितेत कवी लोकनाथ यशवंत यांनी केलेले विवेचन अतिशय मार्मिक आहे. ‘गौतम बुद्ध आणि बाबासाहेबांनी योग्य प्रकाश दाखविल्यावरही रात्रीचा अंधार का वाट्याला आला ? हा प्रश्न कवीला भेडसावतो. हे विदारक सत्य त्यांनी मार्मिक व उचित भाषा वापरून सांगितले आहे. कवी

लोकनाथ यशवंत यांची कविता जनसामान्यांची वर्तमान व्यथा आहे. त्यासाठी त्यांनी स्वीकारलेली भाषाशैली, आशयद्रव्य, अभिव्यक्तीचे साधेसरळ माध्यम, अशा अनेक अंगानी त्यांच्या कवितेचे नाते तुकारामाशी जोडता येते. लोकनाथ यांची शैली आणि मांडणी वैशिष्ट्यपूर्ण असून त्यांच्या काव्यशैलीची नकल करणे कठीण आहे.

कवी लोकनाथ यांच्या भाषाशैलीचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या कविता सलग वाचल्या तर त्यातून परिवर्तनाचा विचार समर्थपणे व्यक्त होताना दिसतो. त्यांच्या कविता एका सलग सूत्रात बांधलेल्या आहेत. त्यांच्या कवितांना दीर्घकाव्याचा आणि त्यातून साकार होणारा महाकवितेचा रूपबंध प्राप्त होतो. त्यांच्या कवितांमधून व्यक्त होणारे मानवीयत्व थेट वैश्विकतेशी नातं जोडणारे आहे. म्हणूनच लोकनाथ यशवंत यांची कविता मराठी कवितेत आपले वेगळेपण सिद्ध करते.

‘आणि शेवटी काय झाले?’ या काव्यसंग्रहामधील कविता गुलामी विरुद्ध आवाज उठविणे, विषमतेविरुद्ध बंड पुकारणे अन्यायाविरुद्ध लढा उभारण्यासाठी सज्ज करणे ही वैशिष्ट्ये दाखवतात. ‘बुद्ध-फुले-आंबेडकर यांचे विचार जनसामान्यांत रुजवून त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे व स्वतःच्या निसर्गदत्त अस्मितेसाठी’ बुलंद लढा उभारणे हे कवी लोकनाथ यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. हा कवी ‘मागणी तसा पुरवठा’ करणारा नाही. समताधिष्ठित चळवळीसाठी सम्यक क्रांती घडवून आणण्यासाठी ‘जन सामान्यांचे आंदोलन’ उभा करणारा कवी आहे.

कोणत्याही प्रकारचा आक्रस्ताळेपणा न करता संथ विचाराने स्वतःची कलाकृती निर्माण करणे हेच कवी लोकनाथ यांच्या कवितेचे ध्येय आहे. विदारक वर्तमानाबद्दल वस्तुनिष्ठ मांडणी करणारा हा कवी भवितव्याबद्दल मात्र आशावादी आहे. पहाऱ्यावर झोपलेल्यांना जागे करणाऱ्या ‘यमक’साठी अशी या काव्यसंग्रहाची अर्पणपत्रिका आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सूत्रबद्ध विचार दिला. त्या विचाराचे भांडवल करून काही माणसं जगली. पण अजूनही त्या समाजव्यवस्थेच्या वरवंट्याखाली दबणाऱ्यांची संख्या पाहिल्यानंतर आपण नेमके कोणत्या कालखंडात जगत आहोत याची चिंता ‘आणि शेवटी

काय झाले ?' या मधील कवितातून जागोजागी दिसते. कवी लोकनाथ यांची कविता धारदार शस्त्र बनून समाजासमोर येते.

'आणि शेवटी काय झाले ?' या काव्यसंग्रहामधील कविता केवळ संकेत देऊन थांबत नाहीत तर 'सामाजिक निष्ठा कशी निर्माण करावयाची ? त्यासाठी लागणारे बळ समाजातूनच कसे प्राप्त करावे असे प्रोत्साहनपर मार्गदर्शन करणाऱ्या आहेत. आपल्या नव्या जाणीवेमुळेच कवी लोकनाथ यशवंत यांची कविता मराठी भाषिक कवितेत स्वतःचे वेगळे अस्तित्त्व आणि स्वतःचा वेगळा आयाम निर्माण करते. लोकनाथ यशवंत यांची कविता लोकशाही मूल्यांची कास धरून घटनात्मक तरतुदींचा वर्तमान नोंदविते. भूतकालीन चुकांचे परिमार्जन करते त्यासाठी ती हरेक शोषकावर तुटून पडते.

४.५ निष्कर्ष :

- १) 'आणि शेवटी काय झाले ?' या काव्यसंग्रहामधील कवी लोकनाथ यशवंत यांची कविता हृदयंगामी असण्यापेक्षा बुद्धिगामी स्वरूपाची अंतिम संघर्षाचे बोल बोलणारी आणि एक प्रकारच्या वक्तृत्वस्पर्धेत खडे बोलून प्रतिस्पर्ध्यांच्या ढोंगाचा ढोल फोडणारी लढाईची कविता आहे.
- २) कवी लोकनाथ यशवंत यांची कविता भावगर्भितेने ओली रसरशीत गडदसुंदर कविता नाही ही मर्यादाच या कवितेचे एक निराळे वैशिष्ट्य ठरते. ते आंबेडकरी विद्रोही जाणिवेचे वैशिष्ट्य आहे.
- ३) कवी लोकनाथ यशवंत यांच्या 'आणि शेवटी काय झाले ?' या काव्यसंग्रहाचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'हे असे असे आहे' या मथळ्याने स्वगताच्या रूपाने जोडलेली प्रस्तावना होय.
- ४) अगदी साध्या सुटसुटीत शब्दात 'मोठ्यात मोठी' गोष्ट छोट्यातल्या छोट्या शब्दात व्यक्त करणे हे कवी लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेचे वेगळेपण आहे.
- ५) 'डोळे वळवून आता बघू या !', 'दातासाठी हत्तीला मारण्याचे गणित', 'अध्यक्ष', 'रिपब्लिकन', 'चळवळ', 'रेतीत बुडालेले जाहज', 'हे असे असे आहे' अशा

अनेक कवितांमधून या कवीने हे समाजवास्तवाचे विवेचन विविधांगांनी अत्यंत मार्मिक व प्रभावी शब्दात मांडले आहे.

- ६) लोकनाथ यशवंत यांची कविता फार भावपरिपोषक असण्यापेक्षा विचारप्रवणशील आहे. बुद्धिवादी आहे.
- ७) क्रांतीची पालखी कशी झाली, मित्रच शत्रू कसा बनतो किंवा कैदीच एकमेकांवर नजर ठेवताना जेलरला कशी मोकळीक देतात इ. गोष्टी सांगताना कवीचे साधे अनलंकृत शब्द जास्तच तीव्र, तिखट व धारदार बनतात. पण येथे साध्या सोप्या शब्दांतून विद्रोह व आवेशाच्या तीव्र वेगातही कवीचा हा प्रांजळ व प्रामाणिक सूर सतत राहतो हे या काव्यसंग्रहाचे वैशिष्ट्य आहे.
- ८) 'घुसखोरी', 'बेईमान', 'भविष्य', 'धर्म', 'दीक्षा', 'तर पृथ्वीचा कधीच स्फोट झाला असता' इ. वेगवेगळ्या अर्थ संदर्भाच्या कविता असून त्यातून जीवनाच्या इतिहासाच्या आकाश-अवकाशाची खोली त्यातून पहावयास मिळते.
- ९) कवी लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य म्हणजे पहिल्यांदाच डोळ्यात भरणारा पराकोटीचा संयम आणि नेमकेपणा व मार्मिकता हे आहे.
- १०) कवी लोकनाथ यशवंत यांची कविता शासक नि शोषक व्यवस्थेला सावधगिरीचा इशारा देताना नैतिकतेचा पुरस्कार करते.
- ११) कवी लोकनाथ यशवंत यांनी पारंपरिक विद्रोह समाज व्यवस्थेविरुद्धचा लढा स्वतःच्या वेगळ्या प्रतिमा, वेगळी प्रतिके वापरून वैशिष्ट्यपूर्ण भाषेत केला आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितेचा आकार आणि रूप वेगळेच बनले आहे.
- १२) कवी लोकनाथ यशवंत कवितेतून कधी आग ओकतात तर कधी हळूवारपणे त्यावर फुंकर घालून आल्हाद निर्माण करतात.
- १३) सामाजिक विषमतेवर हल्ला चढवितांना लोकनाथांची लेखणी मागे वळत नाही. तीआपल्या तुपल्या वृत्तीचा विचारच करत नाही. दोषांवर नेमकं बोट ठेवणं हे या कवितेचं वैशिष्ट्य आहे.

- १४) लोकनाथांची कविता सामान्य प्रामाणिक कार्यकर्त्यांची कविता आहे. तिच्यात चळवळीचा आलेख आहे.
- १५) कवी लोकनाथ यांच्या कवितेतील संवेदनशीलता प्रगट होतांना कधी प्रखर ज्वालेचे रूप घेते, तर कधी रोमँटिक हळूवारपणाचे अलवार रूप घेते, तर कधी औपरोधिक वृत्तीतून समाजातील दंभ प्रवृत्तींवर कोरडे ओढते.
- १६) कवी लोकनाथ यांची कविता ही जशी सांस्कृतिक सुडाच्या प्रवासाची कविता आहे तशीच नव्या जगाचे व नव्या समाजरचनेचे उज्ज्वल स्वप्न पाहणारी नवनिर्माणकारी कविता आहे.
- १७) सर्वकष विद्रोहाची जाणीव आणि गरज प्रतिपादन करतांनाच आंबेडकर नंतरच्या काळातील दलित चळवळीचे विश्लेषण ही लोकनाथांची कविता करते हे विशेष होय.
- १८) प्रचलित समाजव्यवस्थेवर प्रहार करित क्रूर-धूर्त व्यवस्थेला बळी पडणाऱ्या एखाद्या किर्तिलोलुप दलित चळवळ कर्त्याला डोळ्या देखत अगतिक मरण कसे येते याचे जिवंत शब्दचित्र 'बोकड' या कवितेतून आलेले आहे.
- १९) सध्याची आंबेडकरी चळवळ, राजकारण, समाजकारण, आत्मशोध इत्यादींवर प्रकाश टाकताना कवीने भाषेचा वापर अनेकार्थी सूचक, शब्द, प्रतिमा आणि मानसिक भावस्पंदने, प्रलयकारी आविष्कारण याचा मिलाप केलेला कवितेतून दिसून येतो.
- २०) अर्थाची व्यापकता आणि सूचकता आधोरेखित करणे हे कवी लोकनाथ यांच्या कवितेचे सामर्थ्य आहे.

संदर्भ सूची

- १) भवरे, महेंद्र : 'दलित कवितेतील नवे प्रवाह', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्रथम आवृत्ती, २००१, पृष्ठ क्र.१०१.
- २) कल्याणकर बा.ह. : 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका', चळवळीची सत्यकाठोर पंचनामा करणारी 'आणि शेवटी काय झाले?' मधील कविता, एप्रिल/मे/जून, २००३, पृष्ठ क्र.३०.
- ३) यशवंत लोकनाथ : 'आणि शेवटी काय झाले?', 'दातासाठी हत्तीला मारण्याचे गणित', यमक प्रकाशन, चंद्रपूर, प्रथम आवृत्ती, १९९५, पृष्ठ क्र.१२.
- ४) तत्रैव, : 'खबर', पृष्ठ क्र.५३.
- ५) तत्रैव, : 'दिशा', पृष्ठ क्र.५४.
- ६) तत्रैव, : 'आता आमचे काय?', पृष्ठ क्र.३५.
- ७) तत्रैव, : 'कबीर', पृष्ठ क्र.३७.
- ८) तत्रैव, : 'हे असे असे आहे...', पृष्ठ क्र.६२.
- ९) तत्रैव, : 'अध्यक्ष', पृष्ठ क्र.१५.
- १०) तत्रैव, : 'पावती बुक', पृष्ठ क्र. २२.
- ११) तत्रैव, : 'आतली गोष्ट', पृष्ठ क्र.१९.
- १२) तत्रैव, : 'आमचं गाव गिधाडांनी हेरलं', पृष्ठ क्र. ४७.
- १३) तत्रैव, : 'मेजॉरिटी', पृष्ठ क्र. ५२.
- १४) कल्याणकर बा.ह. : 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका', चळवळीची सत्यकाठोर पंचनामा करणारी 'आणि शेवटी काय झाले?' मधील कविता, एप्रिल/मे/जून, २००३, पृष्ठ क्र.३७.
- १५) यशवंत लोकनाथ : 'आणि शेवटी काय झाले?', 'जोतिबा फुले', यमक प्रकाशन, चंद्रपूर, प्रथम आवृत्ती, १९९५, पृष्ठ क्र.५०.
- १६) तत्रैव, : 'मुळी वळल्या हातांचा जत्था', पृष्ठ क्र.४२.
- १७) तत्रैव, : 'मुक्तछंद', पृष्ठ क्र. ३८.

- १८) तत्रैव, : 'भविष्य', पृष्ठ क्र.२४.
- १९) तत्रैव, : 'पोटजात', पृष्ठ क्र.३३.
- २०) तत्रैव, : 'आता आमचे काय?', पृष्ठ क्र.३५.
- २१) तत्रैव, : 'कबीर', पृष्ठ क्र.३६,३७.
- २२) तत्रैव, : 'अगम्य', पृष्ठ क्र.६०.
- २३) तत्रैव, : 'आमच्या विषयी दोन शब्द', पृष्ठ क्र. ३९.
- २४) तत्रैव, : 'प्रतिक्रिया', पृष्ठ क्र. ५९.
- २५) तत्रैव, : 'प्रस्तावना', पृष्ठ क्र. ९, १०.
- २६) तत्रैव, : 'धर्म', पृष्ठ क्र.३२.
- २७) बागूल बाबुराव, : 'दै.लोकमत', अक्षररंग, २४ सप्टेंबर, १९९५.
- २८) यशवंत लोकनाथ : 'आणि शेवटी काय झाले?', 'दुकानदारी', यमक प्रकाशन, चंद्रपूर, प्रथम आवृत्ती, १९९५, पृष्ठ क्र.२६.
- २९) तत्रैव, : 'अनुभव', पृष्ठ क्र.५५.
- ३०) तत्रैव, : 'मतलबी', पृष्ठ क्र. ४६.
- ३१) तत्रैव, : 'तर पृथ्वीचा कधीच स्फोट झाला असता!', पृष्ठ क्र.४१.
- ३२) तत्रैव, : 'आमचा चेहरा येरागबाळा', पृष्ठ क्र.४३.
- ३३) तत्रैव, : तत्रैव, पृष्ठ क्र.४३.
- ३४) तत्रैव, : 'कबीर', पृष्ठ क्र.३७.
- ३५) तत्रैव, : 'सर्पाच्या कविता', पृष्ठ क्र.४५.
- ३६) तत्रैव, : तत्रैव, पृष्ठ क्र.४५.
- ३७) तत्रैव, : 'राजकारण', पृष्ठ क्र.१६.
- ३८) सानप किशोर : 'अचूक वेध घेणारी कविता', 'पुस्तक समीक्षा', 'आणि शेवटी काय झाले?' लेख, (लोकनाथ यशवंत यांनी पाठविलेली सत्यप्रत, कात्रण)
- ३९) यशवंत लोकनाथ : 'आणि शेवटी काय झाले?', 'बेईमान', यमक प्रकाशन, चंद्रपूर, प्रथम आवृत्ती, १९९५, पृष्ठ क्र.२३.

- ४०) तत्रैव, : 'सहा/बारा/छप्पन', पृष्ठ क्र.१३.
- ४१) तत्रैव, : 'वर्तमान', पृष्ठ क्र.११.
- ४२) तत्रैव, : 'रिपब्लिकन', पृष्ठ क्र.१७.
- ४३) सानप किशोर : 'अचूक वेध घेणारी कविता', 'पुस्तक समीक्षा', 'आणि शेवटी काय झाले?', लेख, (लोकनाथ यशवंत यांनी पाठविलेली सत्यप्रत कात्रण)
- ४४) यशवंत लोकनाथ : 'आणि शेवटी काय झाले?', 'चळवळ', यमक प्रकाशन, चंद्रपूर, प्रथम आवृत्ती, १९९५, पृष्ठ क्र.२५.
- ४५) तत्रैव, : तत्रैव, पृष्ठ क्र.२५.
- ४६) तत्रैव, : 'हातोडा', पृष्ठ क्र.५७.
- ४७) तत्रैव, : 'स्वगत', पृष्ठ क्र.२९.
- ४८) तत्रैव, : 'बोकड', पृष्ठ क्र.५६.
- ४९) तत्रैव, : 'रेतीत बुडालेले जहाज', पृष्ठ क्र.२८.
- ५०) तत्रैव, : 'घुसखोरी', पृष्ठ क्र.२१.
- ५१) तत्रैव, : 'खोट', पृष्ठ क्र.२०.
- ५२) बागुल बाबुराव : 'हमाल', पृष्ठ क्र. ४८.
- ५३) कल्याणकर बा.ह. : 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका', चळवळीचा सत्यकठोर पंचनामा करणारी 'आणि शेवटी काय झाले?' मधील कविता, संपा. प्रा. भैरव कुंभार, एप्रिल/मे/जून, २००३, पृष्ठ क्र.३५, ३६.
- ५४) यशवंत लोकनाथ : 'आणि शेवटी काय झाले?', 'लोकशाही', यमक प्रकाशन, चंद्रपूर, प्रथम आवृत्ती, १९९५, पृष्ठ क्र. ५१.
- ५५) तत्रैव, : 'अंधार', पृष्ठ क्र. १८.
- ५६) तत्रैव, : 'बेईमान', पृष्ठ क्र. २३.
- ५७) बाबुराव बागूल : 'दै. लोकमत', 'अक्षररंग', २४ सप्टेंबर, १९९५.
